

**ONA TILI DARSLARIDA NUTQIY KOMPETENSIYANI RIVOJLANTIRUVCHI O'QUV
TOPSHIRIQLARINI TUZISHDA INTEGRATSIYA MASALASI**

Uteuliyeva Mexriban Ibragimovna
Toshkent gumanitar fanlar
universiteti assistent o'qituvchisi

Annotatsiya:

Ona tili darslarida nutqiy kompetensiyani rivojlantiruvchi ta'lim vazifalarini yaratishda integratsiya masalasi til ta'limida muhim ahamiyatga ega bo'lgan mavzudir. Nutq malakasi samarali muloqotda hal qiluvchi rol o'ynaydi va u o'quv rejasini tuzishda va o'qitish amaliyotida ehtiyotkorlik bilan e'tiborni talab qiladi. Ushbu referat ona tili darslarida nutqiy kompetensiyani rivojlantirish bilan bog'liq qiyinchiliklar va imtiyozlar haqida umumiy ma'lumot beradi, uning o'qituvchilar va o'quvchilar uchun oqibatlarini yoritadi. Integratsiya yondashuvi til ko'nikmalarining o'zaro bog'liqligini tan oladi va o'qish, yozish, tinglash va gapirishning bir vaqtda rivojlanishiga urg'u beradi. Biroq, cheklangan o'qitish vaqti, standartlashtirilgan test bosimi va an'anaviy o'qitish usullari kabi to'siqlar samarali integratsiyaga to'sqinlik qiladi. Ushbu to'siqlarni bartaraf etish uchun o'qituvchilar nutq qobiliyatini oshirish uchun haqiqiy, kommunikativ faoliyatni birinchi o'ringa qo'yadigan ta'lim tizimlarini qabul qilishlari kerak. Texnologiya integratsiyasi nutq amaliyotini va shaxsiylashtirilgan o'rganishni osonlashtirish vositasi sifatida o'rganiladi. Raqamli vositalar va onlayn platformalar talabalarga interaktiv nutq vazifalarini bajarish va darhol fikr-mulohazalarni olish imkoniyatini beradi. Bundan tashqari, o'qituvchilar kasbiy rivojlanishdan o'tish va faol ishtirok etish, hamkorlik va mulohaza yuritishni rag'batlantiradigan qo'llab-quvvatlovchi sinf muhitini yaratish orqali integratsiya va nutq kompetensiyasini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. Muammolarni hal qilish va samarali integratsiya strategiyalarini taklif qilish orqali ushbu abstrakt tilni o'qitishga kompleks yondashuvni qo'llash muhimligini ta'kidlaydi. Bunday yondashuv o'quvchilarning kommunikativ qobiliyatlarini rivojlantiradi, tildan haqiqiy foydalanishni targ'ib qiladi va ularni real hayotdagi til bilan tanishishga tayyorlaydi. O'qituvchilar ushbu ma'lumotlardan o'z ona tili sinflarida nutq kompetensiyasini oshirish uchun foydalanishlari mumkin, natijada talabalarga til o'rganish sayohatlarida foyda keltiradi.

Kalit so'zlar: Kompetensiya, til o'rganish, kommunikatsiya, nutq.

Til tashuvchisining shakllanish darajasiga ta'sir qiluvchi psixologik shartlar orasida lisoniy qobiliyat alohida ahamiyatga ega. Insonda nutqning shakllanishi faqat maktab ta'limi jarayoni bilan cheklanib qolmaydi, balki insonning butun ongli hayotida davom etadi.

Ona tili ta'limida nutqiy ko'nikmalarining shakllanishi psixologik omillarga ham bog'liq bo'lib, unda nutqiy ko'nikmalar – doimiy intellektual rivojlanish: ruhiy jarayonlar (xotira – vizual va eshitish, fikrlash – mavhum va majoziy, kuzatish, tasavvur – reproduktiv va ijodiy);

– insonning ma'naviy boyligi – doimiy ma'naviy rivojlanish, axloqiy me'yorlar, avvalo, muloqot me'yoriga rioya qilish kabilarni o'zi ichiga oladi.

Bu ham didaktik, ham psixologik (ruhiy) jarayon bo'lib, jumladan, psixolog olim M.Neppning ta'kidlashicha, bola 2–3 yoshida ona tili grammatikasini egallay boshlaydi, chunki boshqa odamlarning

nutqini anglab, soʻzlar kombinatsiyasi va jumlarlar tuzilishida ongosti sezgilari orqali kodlangan obʻektiv qonuniyatlarni, koʻplab ajdodlarning tajribasini qabul qiladi. Odam ongida nutqi rivojlanishi bilan bir qatorda, ongostida mumkin boʻlgan harakatlarning ichki rejasi tuziladi, muayyan vaziyatda amalga oshiriladigan harakatlar modellari yaratiladi¹.

L.S.Vgotskiy, I.Ya.Zimnyaya, A.A.Leontev, S.L.Rubinshteynlarning psixologik tadqiqotlari tahlili til tashuvchisini shakllantirishning muvaffaqiyati ona tilining kommunikativ rivojlanish darajasiga bogʻliqligi haqida gapirishga imkon beradi. I.Ya.Zimnyayaning fikricha, “Ona tilining kommunikativ rivojlanishi”ni taʼminlaydigan murakkab koʻp qirrali hodisa sifatida koʻrib chiqish kerak:

- lugʻat miqdori (leksik minimum);
- nutqiy malakalarni egallashning mohirlik darajasi;
- fikrini ongli ravishda izchil bayon qila olish qobiliyati suhbatdoshining replikalariga munosib javob bera olish, eshitganlariga munosabat bildirish koʻrsatkichlariga ega boʻlgan ogʻzaki muloqot shakllarini bilish darajasi;
- matnni oʻqish surʼati darajasi;
- yozma nutq koʻnikmalarining shakllanish darajasi;
- kognitiv qiziqishlarning shakllanish darajasi;
- umumiy dunyoqarash darajasi.²

Muloqot qilish uchun zarur boʻladigan kompetensiyalar quyidagilardan iborat:

- til kompetensiyasi;
- nutq kompetensiyasi;
- pragmatik kompetensiya;
- kommunikativ kompetensiya.

Mazkur talablarni amalga oshirish, kompetensiyalarni shakllantirish, albatta, til taʼlimida maxsus oʻquv topshiriqlar tizimini ishlab chiqishni taqozo etadi. Bu esa oʻz navbatida turli nutq vaziyatiga mos fikr ifodalash imkonini beruvchi, oʻzaro muloqotning samarali boʻlishiga xizmat qiluvchi kognitiv-pragmatik taʼlimning afzalliklarini oʻrganib chiqishni talab etadi.

E. Davronov oʻz maqolasida psixologik va didaktika nuqtai-nazaridan “topshiriq” tushunchasining mohiyati ochib bergan, ona tili darolariga nisbatan mashq va topshiriqning vazifalari haqida ham qisman toʻxtalgan.³ Olim topshiriqqa ham maqsad, ham vosita sifatida qaraydi. Didaktik nazariyada “topshiriq”, “tarbiyaviy topshiriq”, “intellektual”, “muammo” atamalarini bilan, “mashq” “mustaqil ish” atamalarini bilan birga qoʻllaniladi. A.N.Leontiev topshiriq tushunchasini quyidagicha tushunadi: “Topshiriq – muayyan shartlarga asoslanib qoʻyilgan maqsaddir”.⁴ U topshiriqning oʻziga xos xususiyatlarini taʼriflash uchun “ehtiyoj”, “motiv” va “faoliyat” atamalaridan foydalanadi. Y.A.Ponomarev topshiriqlar nazariyasida bir qator toifalarni yaratdi, xususan, oʻquv vaziyatida subʼekt va obʼektning oʻzaro taʼsirini, bilimlarni oʻzlashtirish, ularni takomillashtirish boʻyicha subʼektning

¹ Нэпп М., Холл Д. Невербальное общение. Мимика, жесты, движения, позы и их значения –М., 2007. –512 с.

² Зимняя И.А. Личностно-деятельностный подход в обучении как фактор гуманизации образования // Русский язык за рубежом. 1991. -№ 3. - С. 91-95.

³ Давронов, И. Э. Некоторые аспекты интерпретации понятий «зadание» и «упражнение» / И. Э. Давронов. Текст : непосредственный // Молодой ученый. – 2012. – № 8 (43). – С. 323–326.

⁴ Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики. – М.: Педагогика, 1972. – 576 с.

faoliyatini aniqlaydi. O.Roziqov esa o'quv topshiriqlarini ilmiy-pedagogik tadqiqotda o'quv materiali bilan bog'liqligi nuqtai nazaridan tahlil qilgan. Uning fikriga ko'ra, "o'quv topshirig'i o'quv maqsadlariga bog'liq bo'lgan o'quv materialining o'zgartirilgan shaklidir"⁵.

Shu o'rinda o'qitish ehtiyojlari asosida quyidagi xususiyatlar ta'kidlanadi: 1) qurish (strukturalash) imkoniyati; 2) strukturani qurish va qayta ko'rib chiqish; 3) o'quv materiali shaklining mavjudligi; 4) o'quv jarayoni bosqichlarining mutanosibliigi; 5) bir vazifani boshqalarga almashtirish imkoniyati; 6) ochiq tizim; 7) bir-birini to'ldirish; 8) bilimlarni o'rganish va takomillashtirish usullarining talablarga mosligi; 9) o'qitish va o'rganishga bo'lgan ehtiyojlarni qondirish uchun sharoit yaratish⁶. Olim yana "Topshiriqlar insoniyat tomonidan to'plangan tajribani aks ettiradi va shu bilan birga moddiy va ma'naviy qadriyatlarni yangilash va ularni yanada boyitish vositasiga aylanadi"⁷, deb ta'kidlaydi.

Ona tili ta'limi tarixiga nazar tashlasak, mashq va topshiriqlar o'zbek tili fan sifatida shakllangan dastlabki yillarda (1930–1940) chop etilgan darsliklarda uchramasligiga guvoh bo'lamiz⁸. Keyinchalik Y.Abdullayev, A.Barxudarovlar muallifligidagi "Ona tili" darsliklarida mashq namunalarini berila boshladi. Ta'kidlash kerakki, N.Mahmudov bosh muallifligida yaratilgan darslikda birinchi marta *topshiriq*dan foydalanildi. Unga qadar "Ona tili" darsliklarida, asosan, *mashqlar*dan foydalanib kelingan. Ona tili ta'limida "mashq" va "topshiriq" atamalarini mohiyatan farqlash masalasida ham muayyan tadqiqotlar olib borilgan. Xususan, metodist-olim M.Saidovning o'quv materiallari sirasida o'quv topshiriqlarini uch turga bo'lib, ularni o'zaro farqlaydi va, ko'pincha, o'qituvchilar o'z ish faoliyatlari davomida "mashq", "topshiriq" va "masala" tushunchalari qorishtirib yuborilishini ta'kidlaydi. Olim pedagogika fanlari doktori A.G'ulomovning "mashq ham o'quv topshirig'ining bir shakli, ham o'qitishning muayyan bir usuli," degan fikriga qo'shiladi va topshiriq mashqning bir bo'lagi, u, asosan, mashqning shartida o'z ifodasini topishini, topshiriq mashqqa qaraganda torroq tushunchani ifodalashini e'tirof etadi⁹.

Ma'lumki, til darsliklarida, asosan, "mashq", "savol" va "topshiriq" atamaları tabiiy va aniq fanlarda masala atamasi qo'llaniladi. Ularning barchasi o'quv topshiriqlari sirasiga kiruvchi ish turi bo'lib, mazkur atama ayrim tadqiqotlarda o'quv-biluv topshiriqlari deb ham talqin qilinadi.¹⁰

Yuqorida ta'kidlaganimiz kabi til ta'limining asosiy maqsad vazifasi o'quv topshiriqlarining mazmun-mohiyati va vazifaviy farqlanishidan kelib chiqadi. Shu bois tadqiqot ishimizda "mashq", "savol", "topshiriq" atamaları mazmuni, qo'llanishi, vazifalari va tasnifi masalasiga alohida to'xtalib o'tish lozim. Bizningcha, topshiriq mashqni ham savolni ham o'z ichiga oladigan, o'quvchini bilim olishga yo'naltiradigan, baholashda ishtirok etadigan; takrorga asoslangan mashqlar orqali malaka hosil qilishni tashkil qiladigan asosiy o'quv topshirig'idir. Uzoq muddatli kuzatishlar, tahlillar asosida xulosa qilish mumkinki, "Ona tili" darsliklaridagi **mashq** deb nomlangan o'quv topshiriqlari ham mashq emas, ya'ni mashqning talablariga javob bermaydi. Aslida mashq bilim berish vositasi emas, u ko'nikma va

⁵ Розысков О.Р. Теоретические основы оптимального применения системы учебных задач в обучении школьников (на материалах гуманитарных предметов). Автореферат дисс... докт. пед. наук. – Тбилиси, – 1986. – 50 с

⁶ Ўша жойда.

⁷ Розиков О.Р. ва бошқалар. Дидактика. – Т.: Фан, 1997. – 256 б.

⁸ Ramazan Q., Qajjumij X. Grammatik. Sarf. Orta maktablar ucun darslik. I qism. –Т.: Oquvpeddavnasr, 1937. –149 б.

⁹ Саидов М. Ўзбек мактабларининг 5-синфларида она тили таълими жараёнида тафаккурни ривожлантирувчи ўқув топшириқлари ва улардан фойдаланиш методикаси: пед. фан. ном-ди дисс. автореф.ТДПУ. –Тошкент, 2000. – 25 б.

¹⁰ Кўчқорова Ф. М. Янги авлод дарсликларида тақдим этиладиган ўқув материалларини концентризми принципи асосида структуралашнинг дидактик параметрлари: фалсафа фан. докт. ... дисс.(PhD). – Тошкент, 2018. –13-бет.

malaka hosil qilish uchun qo'llanilishi kerak. Topshiriq esa, bilim olish, mashg'ulotni tashkil etish va o'zlashtirilgan bilim va ko'nikmalarni baholashi, savol esa, o'quvchini fikrlashga undashi, sinab ko'rish uchun qo'llanilishi lozim. Amalda esa, ular aralash holda qo'llaniladi. Shu sababli metodlar, darsliklar mazmuni yangilansa ham dars samaradorligi sezilarli oshmay, nutqiy ko'nikmalar to'laqonli rivojlanmay kelmoqda. Shu ma'noda, o'quv topshiriqlari ona tili ta'limi mazmunini yuzaga chiqarishda, nutqiy ko'nikmalarni rivojlantirishda katta ahamiyatiga ega, ta'lim jarayonida o'quv topshiriqlarini tuzish va ulardan foydalanishga alohida e'tibor berish talab etiladi.

Shulardan kelib chiqib, ona tili ta'limida o'quv topshiriqlarining qo'llanilish o'rinlari, bajaradigan vazifalari tahliliy o'rganilishi, ularga mazmun-mohiyatiga mos yangicha ta'rif berish va yangicha tasniflash til o'qitish metodikasini takomillashtirishga asos bo'ladi.

N.Mahmudovning quyidagi fikrlari ayniqsa diqqatga sazovor: "Har qanday til ta'limida tilning uslublari haqidagi bilimlarni chetlab o'tish mumkin emas. Tilni o'zlashtirishda til qurilishini bilish shart, bu boradagi bilimlar asosdir. Ammo ayni qurilish birliklaridan qanday foydalanish, ularni nutqda bevosita qanday qo'llash malakasi shakllanmagan bo'lsa, tilni bilishni tugal deyish mushkul"¹¹.

Darhaqiqat, ona tili, milliy so'zlar aqliy rivojlanish hamda dunyoni anglashning asosidir. O'quvchi nutqining o'z vaqtida rivojlanishiga g'amxo'rlik qilish, savodxonligiga e'tibor berish juda muhimdir. O'quvchining nutqi qanchalik boy va mantiqli bo'lsa, uning o'z fikrlarini ifodalashi shunchalik oson kechadi, olamni, borliqni anglash qobiliyati qanchalik keng bo'lsa, o'quvchilar turli nutq vaziyatlarida tengdoshlar yoki kattalar bilan mazmunli va to'laqonli muloqotga kirisha oladi, tafakkuri ham shunchalik faol rivojlanishda bo'ladi.

Bularning barchasi dars mashg'ulotlarida o'quvchini o'quv topshiriqlari orqali to'g'ri yo'naltirish, to'g'ri savol berish, mazmunli va mantiqli javob berishiga bog'liqdir. O'quvchi uyda, sinfda va ko'chada foydalanadigan ona tili orqali atrofidagi olam va inson faoliyati haqida dastlabki ma'lumotlarni oladi. Shuning uchun ham maktabning birinchi vazifasi bolalarni o'z ona tilida ravon, mantiqan izchil gapirishga o'rgatishdir. O'quvchilar o'z ona tilida qanchalik yaxshi nutq so'zlay olsalar, o'z fikrlarini og'zaki va yozma shaklda shunchalik yorqinroq, chiroyli va sermazmun ifodalay oladilar.

Demak, bugungi kunning eng muhim masalasi – ona tili ta'limini hayotga yaqinlashtirish, amaliy ahamiyatini kuchaytirishdir. Ona tili orqali o'quvchi tafakkurida olamning lisoniy manzarasi, milliy madaniyatlar shakllanadi. Agar ona tili oddiy o'quv predmeti emas, qadriyat sifatida o'qitilsa, o'quvchilarda o'z-o'zidan teran tafakkur va milliy g'urur shakllanadi. Shunda ona tilini o'rganishga o'quvchilarda katta qiziqish uyg'onadi. Ona tili orqali o'quvchilar milliy mentalitetni, hayotni, xalqning madaniy merosini o'rganishlari kerak. Albatta, bu pragmatik xarakterdagi o'quv topshiriqlari ishlab chiqish orqali amalga oshadi.

Ta'limning sifatini belgilab beruvchi eng muhim indikator, ham shakllantiruvchi ham sinash jarayonida qatnashuvchi vositalar – mashqlar tizimi, shuningdek savol va topshiriqlardir. Bular – ona tili ta'limi mazmunini, o'qitish metodikaning asosini tashkil etadi.

Ilmiy, ilmiy-metodik manbalarda ta'lim mazmuni tushunchasi turlicha talqin qilinadi. Jumladan, rus

¹¹ Махмудов Н. Тил таълими ва стилистика // Ж. Тил ва адабиёт таълими.–Тошкент, 2009. – 1-сон. –Б. 3–9.

pedagog-olimlari I.Ya.Lerner¹² va M.N.Skatkinlar ta'lim mazmuniga o'rganish uchun tanlangan va o'quvchilarning o'zlashtirishlariga mo'ljallangan, metodik jihatdan ishlangan boy ijtimoiy tajribaning bir qismi sifatida qaraydilar.

Ilmiy manbalarda "ta'lim mazmuni" tushunchasi bilan birga "o'quv material" atamasi ham qo'llaniladi. Didaktikada o'quv material tushunchasi keng va tor ma'nolarda ishlatiladi. Keng ma'noda u "ta'lim mazmuni" tushunchasiga teng bo'lsa, tor ma'noda ma'lum darajada o'rganilishi kerak bo'lgan, o'quvchilarning o'zlashtirishlariga moslashtirilgan bilim, ko'nikma va malakalar tizimi tushuniladi.

Ta'lim mazmuni esa 1) o'quv rejalari, 2) o'quv dasturlari, 3) darsliklar hamda 4) o'quv-metodik qo'llanmalar nazarda tutiladi. Ona tilidan dastur hamda darsliklar o'quvchilarning o'rganishlari uchun tanlangan va ularning o'zlashtirishlariga muvofiqlashtirilgan til materiallarini o'z ichiga oladi.¹³

Maktab darsliklarida millat tafakkuri va mafkurasining eng ilg'or namunalari aks etishi kerak¹⁴, degan ta'kid, fikrimizcha, "Ona tili" darsliklariga ko'proq tegishlidir. Ajdodlardan, umuman, insoniyat daholaridan bugungi kungacha etib kelgan tafakkurning eng ilg'or mahsuli bo'lgan *maqol, matal, hikmatli so'zlar, tasviriy ifodalar, iboralar* ona tili ta'limining mazmunini tashkil etishi kerak, ulardan onda-sonda emas, balki har darsda, har o'quv topshiriq tarkibida unumli foydalanish maqsadga muvofiq. O'z o'rnida va o'z vaqtida o'quvchilar tafakkuriga singdirilgan bu kabi xalqona, milliy durdonalar ularning fikrlarini teranlashtirishga, dunyoqarashlarini kengaytirishga va o'zlarida hosil bo'lgan ijodiy tafakkur mahsulini ravon, aniq hamda tushunarli tarzda bayon eta olishlariga zamin yaratadi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, ona tili darslarida nutqiy kompetensiyani rivojlantiruvchi ta'lim vazifalarini yaratishda integratsiya masalasi diqqat bilan ko'rib chiqish va qasddan harakat qilishni talab qiladi. Muammolarni hal qilish, imtiyozlardan foydalanish va o'qituvchilarning imkoniyatlarini kengaytirish orqali biz nutq qobiliyatini samarali rivojlantirishga yordam beradigan o'quv muhitini yaratishimiz mumkin. Oxir oqibat, ushbu yaxlit yondashuv orqali o'quvchilar o'z ona tilida ishonchli va mohirona mazmunli suhbatlar olib borishga yaxshiroq tayyorlanishadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Қаранг: Ғуломов А., Неъматов Ҳ. Она тили таълими мазмуни. Она тили ўқитувчилари учун қўлланма. – Т.: Ўқитувчи, 1995. – 128 б.
2. Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. –Тошкент: Ўзбекистон, 1998.– 4–19 б.
3. Лернер Я. Дидактические основы методов обучения Текст. / И.Я. Лернер. – М. : Педагогика, 1981.– 186 с.
4. Маҳмудов Н. Тил таълими ва стилистика // Ж. Тил ва адабиёт таълими.–Тошкент, 2009. – 1-сон. –Б. 3–9.

¹² Лернер Я. Дидактические основы методов обучения Текст. / И.Я. Лернер. – М. : Педагогика, 1981.– 186 с.

¹³ Қаранг: Ғуломов А., Неъматов Ҳ. Она тили таълими мазмуни. Она тили ўқитувчилари учун қўлланма. – Т.: Ўқитувчи, 1995. – 128 б.

¹⁴ Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. –Тошкент: Ўзбекистон, 1998.– 4–19 б.

5. Ramazan Q., Qajjumij X. Grammatik. Sarf. Orta maktablar ucun darslik. I qism. –T.: Oquvpeddavnasr, 1937. –149 b.
6. Саидов М. Ўзбек мактабларининг 5-синфларида она тили таълими жараёнида тафаккурни ривожлантирувчи ўқув топшириқлари ва улардан фойдаланиш методикаси: пед. фан. номди дисс. автореф.ТДПУ. –Тошкент, 2000. – 25 б.
7. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики. – М.: Педагогика, 1972. – 576 с.
8. Розысков О.Р. Теоретические основы оптимального применения системы учебных задач в обучении школьников (на материалах гуманитарных предметов). Автореферат дисс...док. пед. наук. – Тбилиси, – 1986. – 50 с.
9. Розиков О.Р. ва бошкалар. Дидактика. – Т.: Фан, 1997. – 256 б.
10. Зимняя И.А. Личностно-деятельностный подход в обучении как фактор гуманизации образования // Русский язык за рубежом. 1991. -№ 3. - С. 91-95.
11. Давронов, И. Э. Некоторые аспекты интерпретации понятий «задание» и «упражнение» / И. Э. Давронов. Текст : непосредственный // Молодой ученый. – 2012. – № 8 (43). – С. 323–326.
12. Нэпп М., Холл Д. Невербальное общение. Мимика, жесты, движения, позы и их значения –М., 2007. –512 с.